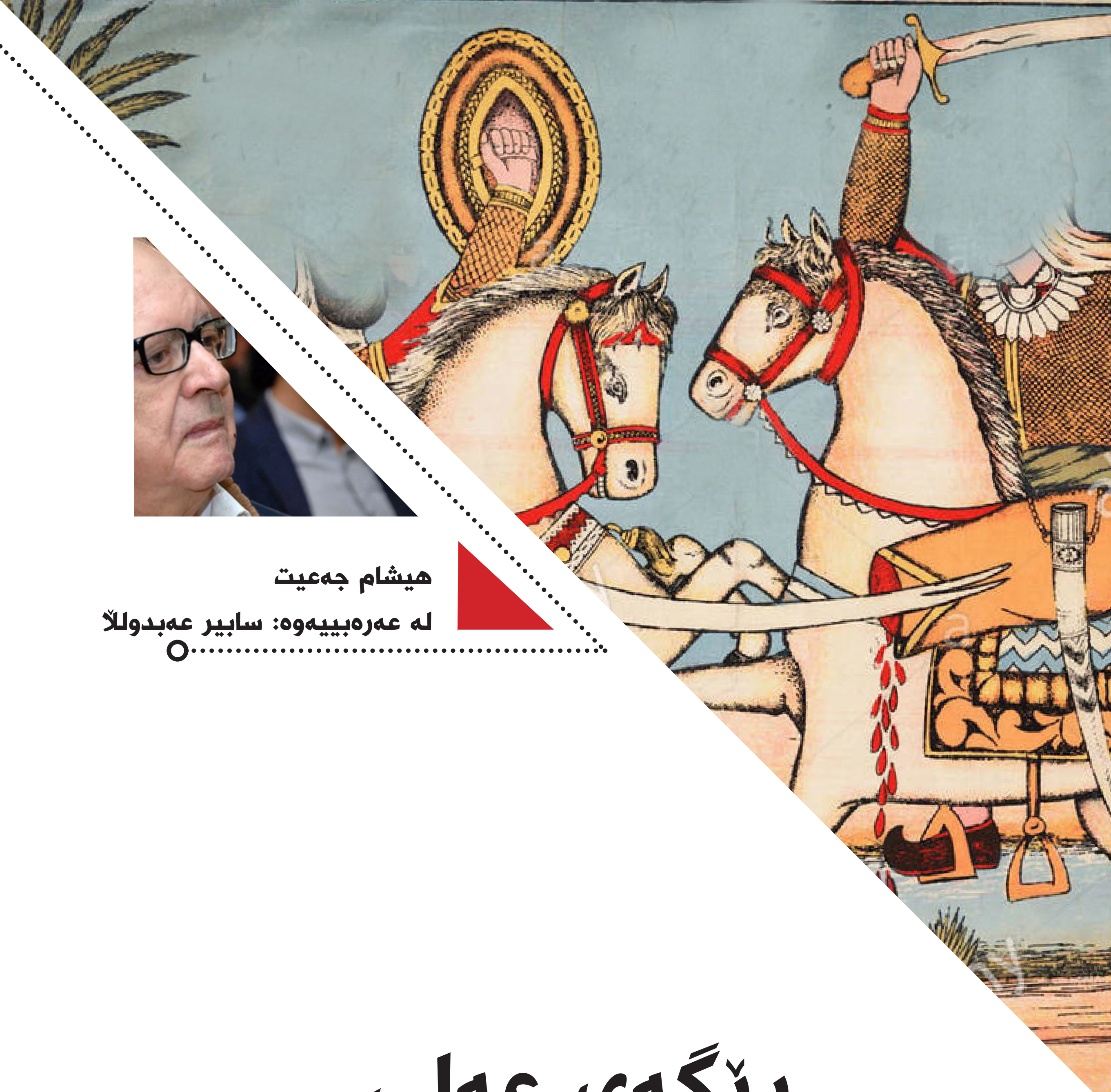

هیشام جەعیت

لە عەرەبییەوە: سابیر عەبدوڵڵا

پێگەی عەلی لە مێژوو و میتامێژوودا

عەلی سێ ڕووی هەیە: عەلی بیروباوەڕ، عەلی ئەفسانە، عەلی مێژوو. هەرسێکیان بەرهەمی گەشەکردنی مێژوون لە دوای مردنی، ڕەنگدانەوەن لە ویژدانی ئیسلامیدا، لەگەڵ خودی فیتنەدا بوونەتە مەرجەع و بناغە. ئەگەر عەلی بەشداری جیهانی ململانێی سیاسی نەکردبایا و لە دوای خۆیەوە جووڵانێکی گەورەی لە ئیسلامدا بەرپا نەکردایا، چارەنوسێکی نادیاری دەبوو. لە لایەکی تریشەوە ئەو بە تەنها خۆی ڕێڕەوی مێژووی ئایندەی نەبڕی، بەڵکو بە درێژایی سەدەیەك پۆلێك لە شەهیدەکانی قۆناغی سەرەتای شیعەگەرایی لەگەڵ بوو، لەپێش هەمووشیانەوە شەهیدی کەربەلا (حەسەن)ی کوڕی کە ڕێڕەوی هاوسۆزی شیعی دەستپێدەکات. ئەوانەی تریش وەك: حوجری کوڕی عودەی، تۆبەکاران، ئەلموختار. لەو کاتەدا کە مێژوویەکی ڕیالیزمی (واقیعی) لەلایەن نەیارە ئومەوییەکانیەوە بونیات دەنرا، کە زۆر سوربوون لەسەر سڕینەوەی باس و خواسی عەلی، مێژوویەکی پێچەوانە لەسەر ئاستی ڕوحی لە پەراوێزدا بونیات دەنرا. ئەو مێژووە لەسەر یادەوەری عەلی وشەهیدکردنی کوڕەکەی چڕبۆوە، هەر ئەو مێژووەش دواجار سەرکەوت. دوای (80) ساڵ، بانگەوازی شیعی بە ناوی مافەکانی ئالوبەیت لە پێشەوایەتیکردنی ئوممەتی ئیسلام، بەلام لقێکی تری هاشمییەکان، سەر بە بنەماڵەی ئەلعەباس و ئیبن ئەلعەباس دەسەڵاتیان خستە ژێر ڕکێفی خۆیانەوە، چونکە ئەوان لەپشت ڕێکخستن و دروستکردنی ئەو بزوتنەوەیە بوون. بنەماڵەی عەلی لەڕێگەی (حسێن) و ڕۆڵە ستەملێکراوەکانیەوە لە کەربەلا، دەستبەرداری دونیا بوون، ئەوەش کۆلێك بەرچاوڕوونی پێبەخشین. لێرەوە بونیاتنانی لەسەرخۆی شیعەگەرایی دینی و بیروباوەڕەکەی دەربارەی پێشەوایەتیکردنی ڕوحی ومەعسومیەتی بەخشراو بە عەلی و بنەماڵەکەی دەستیپێکرد. عەباسییەکان لەبەر دوو هۆکاری سەرەکی لێی دابڕان: دووبارە خوێندنەوەی ڕابردووی بنەڕەت، لەگەڵ ڕەتکردنەوەی دیوە شاراوەکان کە زیان بە کۆدەنگی ئیسلامی دەگەیەنێت. عەباسییەکان لە شیعەگەرایی توندڕەو سەرچاوەیان گرت، بەڵام لەپشت سوننەگەراییەکەوە ڕیزییان بەست کە لە قۆناغی دروستبووندا بوو، بەڵکو بەشدارییان لە درێژبوونەوەیەکی مێژووییدا کرد کە بەشی هەرە گەورەی میراتی ڕابردووی لەخۆی گرتبوو.

ئەوان لەبەرامبەر ڕەتکەرەوەکاندا دانپێدانانیان بە خەلیفەکانی سەرەتا هەڵبژارد، بە تایبەتی ئەبوبەکر وعومەر، هەروەها چەکی پێشەوایەتیکردنی ڕوحی تایبەت بە ئامۆزاکانیان ڕەتکردەوە، چونکە شەرعیەتی ئەوانی لەناو دەبرد. بەڵام شتێکی ئاساییی بوو کە عەباسییەکان لێبگەڕێن وێنای عەلی بە درێژایی سەدەیەك مافەکانی و کەسێتی خۆی بەدەست بێنێتەوە، بەڵکو هانیاندا بەدەستی بێنێتەوە، چونکە یەکێك بوو لە بنەماو پایە ئایدیۆلۆژییەکانی دەسەڵاتیان. کۆمەڵگە و ئیمپراتۆرییەت لە سەردەمی عەباسییەکاندا فراوانبوون و گەشانەوەیان بە خۆیانەوە بینی بە ئاراستەی تۆکمەیی و یەکبوون. بە هەمان ڕێڕەویش زانست پەیدا بوو دوای ئەوەی ئومەوییەکان

لە سەردەمی دەسەڵاتیاندا بە توندی خەفەیان کرد، چونکە شەرعییەتیان زۆر فشەڵ بوو بەهۆی ئەوەی کە کارییان بە میتامێژووی پێغەمبەرایەتی و فەزیلەتە دینییەکان نەدەکرد. لەگەڵ هاتنی عەباسییەکان دۆخەکە تەقیەوە و لە ساڵی 140ی کۆچی/757ی زایینی بەدواوە عەودالبوون بە دوای مەعریفەی توند گرێدراو بە مێژوو: بەسەرهات (السیرە) ومیتامێژووی پێغەمبەرێتی (حەدیس)یان کۆکردنەوەی فەرمودەکانی پێغەمبەر، بەو شێوەیەش ژمارەی خوێندنگاکانی فیقە و مێژوو زۆر بوون. لەم چوارچێوەیەدا وێنای عەلی لە دورێیانی جۆرەها مەعریفە وزانستی پێکەوە گرێدراودا، لە ناوجەرگەی دابڕانە گەورەکەی نێوان سوننە و شیعەدا و لەناو ڕەوتەکانی عوسمانیزم و موعتەزیلەدا ئەو پلەو پێگەیەی گرت، لەبەر ئەوەی ئەستەم بوو وێنەی واقیعی و ڕاستەقینەی عەلی لەناو ڕوانگەی مێژوویی تایبەت بەخۆیدا گەشە بکات. ئەو لەناو مێژوویەکی بەرفراواندا دەستی بە ژیان کردووە تاکو ئەمڕۆمان درێژ بۆتەوە، تەنانەت لەناو هەموو ئیسلام و ئەو خورافەتە جەماوەرییەشدا کە دروستی کرد، ئەو چاکترین قارەمانە. لێرە و لەوێ، ئەم پرۆسە مێژوویە داهاتووە لەناو پانتایی سیاسەتدا هەڵیکێشا، بۆ ئەوەی بیکاتە یەکێك لە گەورە پێشەواکانی ئایینی ئیسلام: دژە سیاسی، مرۆڤی بەرجەستەبوو لە پیرۆزی و بەردەوامێتی ئایین. زۆرێك مشتومڕو گفتوگۆ دروستبوون کە بۆ چەندین نەوە درێژەیان کێشا، مقۆمقۆیەکیان جێهێشتووە هێشتا لەلای ئیبن ئەبی ئەلحەدید و ئیبن کوسەیر بە زیندوویی ماوەتەوە، بە تایبەتی لە دوای هێرشی مەغۆلەکان کە شارستانیەتی ئیسلامی لە ناوەندەکەی خۆیدا لەناوبرد، ئەو کاتەی کە چەمکی ئایینی و مێژوویی دەموچاوێکی فکری زۆر چڕو بەهێزییان پۆشی. سەرەتا و پێش هەر شتێك سەبارەت بە پێگەو پایەی عەلی لەناو میتامێژووی پێغەمبەرێتیدا، ئەو قۆناغە یەزدانیەی کە ، بە تایبەتی بۆ هەموو لێکدانەوە و واتاکان بووەتە گرێ و لە ئەنجامی پیرۆزکردنی بەردەوامی وێنەی پێغەمبەر و فەرمودەکانی، گەورە و قەبەتر کراوە. ئەوە بوارێکی هاوبەشی لە نێوان ئەهلی سوننە و شیعەدا دروستکردووە، بوارێکی دیاردەیی و مێژوویی، بەڵام ئایا ئەو پێگەیە چییە کە عەلی لەو بوارە میتامێژووییەدا بەدەستی هێناوە، کە بە شێوەیەکی ڕەها پێش هەموو قۆناغێکی تر کەوتووە و هەموو چاکە ومافەکان لەسەری وەستاوە؟ ئاساییە ئەگەر ئەو ئەشکالیەتە خراوەتە ڕوو، لەبەر ئەوەیە کەئاڕاستە و چرپیەکی تەواوی مێژووی ڕاستەقینە هەبووە، وەك: فیتنە، ئومەوییەکان، شۆڕشی عەباسییەکان و ئەوهەموو پێگەیشتنە ئایینی و فکری وسەرزارەکیەی هەبووە. لێرەدا قەبەیی ماددی گرنگی نییە. (صفین) ئەو شەڕە گەورەیە، تاکو ئاستێکی زۆر بچوکە لەبەردەم کەمترین دیمەن لە دیمەنەکانی سەردەمی پێغەمبەری خودا. ئەگەر بمانەوێت قسە لەسەر قارەمانێتی عەلی بکەین، تەنها لەبارەی خەسڵەتە جەنگییەکانی، ئەوا پێویستە لێرە بەدوایدا بگەڕێین، نەك لە هەر جێگەیەکی تر. ئەفسانە بە تەواوەتی لەمە تێدەگات کاتێك عەلی وەك قارەمانێکی جەربەزە وتێکشکێنەری بێباوەڕان وێنا دەکات، نەك وەك جەربەزە و تێکشکێنەری جەماوەری سامناکی جەنگیی بەلێشاوی شام.

ئەگـەر هەوڵبدەیـن بەراوردکاریـەك لـە نێـوان سـێ خوێندنـەوەی بـۆ میتامێـژووی پێغەمبەرایەتـی بکەیـن، واتـا: خوێندنـەوەی سـوننی، خوێندنـەوەی شـیعی، خوێندنـەوەی عوسـمانیزم، دەبینیـن کـە لـە حاڵەتـی یەکەمـدا جۆرێـك لـێ هەڵبـژاردن لـە بەرامبـەر ئەسـحابەکان هەیـە، بـەڵام لـە حاڵەتـی دووەمـدا قەبەکردنێکـی بێئەنـدازی ڕۆڵـی عەلـی بەدیدەکرێـت، لـە دواییـن حاڵەتیـش (حاڵەتـی عوسـمانیزم)، بەراوردێـك نـەك لـە نێـوان عوسـمان و عەلـی، بەڵکـو لـە نێـوان ئەبوبەکـر و عەلـی بەدیدەکرێـت بـە ئامانجـی سـەلماندنی ئـەوەی کـە ڕێـزو چاکـەی ئەبوبەکـر لـە عەلـی زیاتـر بـووە. لـە دیـدگای بەسـەرهاتی شـیعەدا، عەلـی یەکـەم کـەس بـووە بـاوەڕی بـە ئیسـلام هێنـاوە و لـە تەمەنـی (10) سـاڵی یـان زیاتـردا بـە پێگەیشـتن و ژیـری گەیشـتووە، ئـەوەش وایکـردووە ئیسـلامبوونی ببێتـە کارێکـی عاقڵمەندانـە. بـەڵام لـە دیـدگای بەسـەرهاتی سـوننەدا، پێدەچێـت عەلـی وەك یەکەمیـن مێرمنـداڵ بـووە بـە ئیسـلام و لـەو کاتـەدا تەمەنـی لـە نێـوان 9 تـا 10 سـاڵان بـووە، (ئەبوبەکر)یـش وەك یەکەمیـن پیـاو ئیسـلام بـووە. بـە هەرحـاڵ، ئاشـکرایە عەلـی لەقۆناغـی مەککیدا بەهـۆی بچوکـە تەمەنیـەوە ڕۆڵێکـی سـادەی گێـڕاوە، بـەڵام لـە قۆناغـی مەدەنیـدا، واتـا قۆناغـی بونیاتنانـی ئوممـەت وەدەوڵـەت و قۆناغـی شـەڕیش، ڕۆڵێکـی گـەورەی گێـڕاوە. هەمـووان دان بـەوەدا دەنێـن کەعەلـی جەنگاوەرێکـی ئـازا وچاونەتـرس بـوو، بـەڵام لەپـاڵ بوونـی چەنـد جیاوازییەکـی گرنـگ لـە حوکمەکانـدا.

عەلـی لەدیـدی شـیعەکاندا، قارەمانێکـی بـێ ڕکابـەرو پیـاوی شـانازییەکان وهەڵوێسـتە قورسـەکان بـووە، بـەڵام دیـدگای سـوننی ڕۆڵ و شـانازییەکانی عەلـی لـە قاڵبێکـی زۆر بچوکتردا قەتیس دەکات. بـۆ نموونە سەرگوزشـتەی شـیعی دەڵێـت: لـە شـەڕی بـەدر، لـە کـۆی (70) بێبـاوەڕ (45) کەسـیان بەدەسـتی عەلـی کـوژراون، لـە شـەڕی (ئوحود)یـش عەلـی بەیداخـی پێغەمبـەری هەڵگرتـووە و لـە ڕیـزی ئـەو چەنـد کەسـە کەمـەدا بـووە کـە لـە کاتـی بوونـی هەڕەشـە لەسـەر ژیانـی پەرژینیـان بـە دەوری پێغەمبـەردا کـردووە، بـۆ ئـەوەی بـە گیانـی خۆیـان بەرگـری لێبکـەن ،بـەڵام سەرگوزشـتەی سـوننی دەڵێـت: عەلـی لەگـەڵ ئـەو ژمـارە کەمـەدا نەبـووە کـە پەرژینیـان بـە دەوری پێغەمبـەردا کـردووە، بەڵکـو ئەبوبەکـر و عومـەر و تەڵحـە و زوبێـر و حارسـی کـوڕی ئەلصمـە بـوون. بەگوێرەی سەرگوزشـتەی سـوننی، ڕوداوی تەسـلیمبوونی هـۆزی (بەنولنەزیـر)ی جولەکـە بـە موسـڵمانەکان لـە دوای تەنهـا دوو هەفتـە بەسـەر گەمارۆدانیـان، بەبـێ شـەڕ کۆتایـی پێهاتـووە. لـە بەرامبەریشـدا سەرگوزشـتەی شـیعی ئـەو ڕوداوەی وەکـو هەڵمەتێکـی سـەربازی وەسـفکردووە، کـە تێیـدا عەلـی جارێکـی تریـش ڕۆڵـی یەکلاکـەرەوەی بینیـوە. هەروەهـا لـە ڕوداوی شـەڕی خەنـدەق، عەلـی بـووە کەدۆخەکـەی لـە بەرژەوەنـدی موسـڵمانەکاندا شـکاندۆتەوە، نـەك هەوڵدانـە دیپلۆماسـییەکانی پێغەمبـەر. بـا کەمێـك لـە ڕوداوەکانـی تـری بەسـەرهاتی پێغەمبەرایەتـی دەربچیـن، دەبینیـن شـیعەکان بەشـێوەیەکی زۆر ڕێکخـراو، تـا دەگەینـە فەتحکردنـی خەیبـەر، هـەر

ڕۆڵی یەکەم دەدەن بە عەلی. لە دیدی شیعەکاندا ئەو پرۆسەیە تەنها کاری عەلی بووە، دوای ئەوەی ئەبوبەکر وعومەر لاوازییان سەلمێنراوە. کاتێك عەلی ئازارێك لە چاوەکانیدا پەیدا ببوو، پێغەمبەر بانگی کرد و تفی کردە چاوەکانی و چاکبۆوە ورایسپارد هێرشەکە ئەنجامبدات. لەو شەڕەدا عەلی دەرگای قەڵایەکی قایمکراوی جولەکەکانی دەرهێنا ولەسەر خەندەقەکە کردی بە پرد، پاشان موسڵمانەکان چوونە ناو قەڵاکە ودەستیان بەسەر شوێنەکەدا گرت. بەو شێوەیە عەلی هێزی بێئەندازی جەستەی دەردەخات، کە بە پشتیوانی خودا بەرجەستە بووە، بەڵام سەرگوزشتەی سوننی بەسەرهاتێکی لەو شێوەیە ڕەتدەکاتەوە و لەقەبارەی شکستی ئەبوبەکر و عومەر کەمدەکاتەوە، هەروەها لەقەبارەی تواناکانی عەلیش کەمدەکاتەوە. لەوەش زیاتر مێرگی خەیبەر ژمارەیەك قەڵای تیادا بوو، هەندێکیان خۆیان بەدەستەوەدا، هەندێکی تریشیان بە پاڵپشتی کاری سەرتاسەری ودەستەجەمعیانەی سەرجەم موسڵمانان دەستیان بەسەردا گیرا.

ئێستا گەیشتمە (3) ڕوداوی سەرەکی: غەزای تەبوك، بابەتی دابەزینی سورەتی (براوە) بەهۆی عەلیەوە، لە هەموو ئەمانەش گرنگتر ڕوداوی (غەدیر خوم)، لەساڵی 9ی کۆچیدا، پێغەمبەر (د.خ) خۆی سەرکردایەتی شەڕی بەرپەرچدانەوەی ڕۆمەکانی کرد وئامانجی تەبوك بوو، عەلی وەك جێنشینی خۆی لە مەدینە جێهێشت، بۆ ئەوەی لەکاتی جێهێشتنی مەدینەدا ئاگای لە کاروبارەکانی بێت. بەڵام دووڕووەکان، دوژمنانی پێغەمبەر ژاوەژاوێکیان دروستکرد گوایا عەلی بەهۆی لاوازی و کەم ئەزموونییەوە لەمەدینە جێهێڵراوە، پاشان عەلی دەگاتەوە پێغەمبەر بۆ ئەوەی سکاڵا لەلای بکات ،سەبارەت بە جێهێشتنی لەناو «ژنان و منداڵان»دا. پێغەمبەر وەڵامی دایەوە و پێیوت: «ئایا ڕازی نیت پایەت لەلای من وەك پایەی هارون بێت بەلای موساوە؟». عەلی بە دڵێکی دڵنیاوە گەڕایەوە بۆ شوێنی خۆی. شیعە وسوننە بەبێ جیاوازی وەکیەك لەسەر ئەم فەرمودەیەی پێغەمبەر کۆکن، جگە لەوەی کە شیعەکان لەکۆی هەموو ڕوداوەکەدا

بنەماڵەی عەلی لە ڕێگەی (حسێن) و ڕۆڵە ستەملێکراوەکانیەوە لە کەربەلا، دەستبەرداری دونیا بوون، ئەوەش کۆڵێك بەرچاوڕوونیی پێبەخشین. لێرەوە بونیاتنانی لەسەرخۆی شیعەگەرایی ئایینی و بیروباوەڕەکەی دەربارەی پێشەوایەتیکردنی ڕۆحی و مەعسومیەتی بەخشراو بە عەلی و بنەماڵەکەی دەستپێیکرد

وای دەبینن پێغەمبەر ڕایگەیاندووە کەعەلی دەبێتە جێنشینی، بەڵام ئەهلی سوننە تەنها وەك بەڵگەیەکی سۆز و متمانەپێکردنی پێغەمبەر محەمەد بەرامبەر بە زاواکەی و ئامۆزاکەی و برای لە ئیسلامدا لێکی دەدەنەوە.

هەروەها لە ساڵی 9ی کۆچی ولە وەرزی حەجدا، پێغەمبەر ئەبوبەکری نارد بۆئەوەی پێشنوێژی بۆ حاجیان بکات. لەو کاتەدا سورەتی (براوە) هاتۆتە خوارەوە، کە باسی لابردنی بەڵێننامەکان لەگەڵ بتپەرستەکان و قەدەغەکردنی چوونە ناوەوەیان بۆ حەرەم دەکات، بەڵام لەجیاتی ناردنی ئەبوبەکر بۆئەوەی سورەتی (براوە) بۆ خەڵکەکە بخوێنێتەوە، عەلی لەلایەن پێغەمبەرەوە دانرا تاوەکو لەدوای مردنی ببێتە جێنشینی، بەڵام ئەهلی سوننە لەوەدا پشتیان بە نەریتە عەرەبییەکان بەستووە وئەو بڕیارە وەك نەریتی ناردنی کەسێك لە بنەماڵەکەی لێکدەدەنەوە کاتێك بابەتەکە پەیوەندی بەڕاگەیاندنی پەیامێکی گرنگ یان بە پێدانەوەی قەرزێکەوە هەبێت. بەڵام مەسەلەی (غەدیر خوم) کە لەنێوان هەموو بابەتەکاندا لە هەموویان گرنگترە، چونکە شیعەکان لە بابەتی چەمکی وەسیەتدا پشتی پێدەبەستن، واتا پێغەمبەر عەلی ڕاسپاردووە بۆ ئەوەی بە فەرمانی خودا ببێتە جێنشینی. لەکاتی گەڕانەوەیدا لە حەجیماڵئاوایی لە (18ی مانگی زیلحجەی ساڵی 10ی کۆچی/16ی ئاداری 632ی زایینی)، پێغەمبەر فەرمانی کرد لەنزیك غەدیر خوم پشوو بدەن. لەو شوێنە پێغەمبەر بە ئاشکرا دەستی عەلی بەرزکردەوە و بە ئامادەبووانی وت: «خودایە ئەوانەی من پێشەوایان بووم، عەلی پێشەوایانە، خودایە پشتیوانی ئەوانە بکە کە پشتیوانی لێدەکەن، دوژمنایەتی ئەوانەش بکە کە دوژمنایەتی دەکەن».

با سەرەتا لە هەڵوێستی سوننە بڕوانین، چونکە ئاسانترینیانە و بابەتەکە لێرە پەیوەندی بەڕووداوێك لە ڕوداوەکانی بەسەرهاتی پێغەمبەرایەتی هەیە، هەروەك پەیوەندیشی بە زانستی فەرمودەوە هەیە، چونکە ناوەرۆکەکەی فەرمودەیەکی پێغەمبەرە. لە سەرەتاوە پێویستە تێبینی ئەوەش بکەین ،کەسەرچاوە سونییەکان یان خودی ڕوداوەکە یان فەرمودەکە، یان هەردووکیان پێکەوە ڕەتدەکەنەوە. ئیبن سەعد نەهاتۆتە سەر باسی بابەتی غەدیر خوم، (ئیبن حەزم)یش فەرمودەکەی ڕەتکردۆتەوە، (بوخاری)یش بە فەرمودەیەکی لاواز دەیداتە قەڵەم. هەروەها ئیبن کوسەیر لەو بارەیەوە پشتی بەئیبن حەنبەل بەستووە کاتێك دەڵێت: ناوەرۆکی فەرمودەکە، واتا بەشی یەکەمی بە کۆی دەنگ پەسەندە. واتا « ئەوانەی من پێشەوایان بووم، عەلی پێشەوایانە». هەرچەندە کەلتوری سوننی فۆرمێکی مێژوویی بۆ فەرمودەکە زیاد کردووە و لەگرنگیەکەی کەمکردۆتەوە. مەبەست لەوە بەرگریکردنە لە عەلی لەهەمبەر ئەو هێرشانەی بەهۆی هەڵسوکەوتی لە یەمەن ڕووبەڕوویان بۆوە. ئەم کەلتورە تا ماوەیەك دانی بە دەستەواژەیەکی ئاوەهادا ناوە، بەڵام لە هەموو ناوەرۆکێکی سیاسی و ئایینی بەتاڵی کردۆتەوە.

بەڵام شیعەکان لە دواییدا بەوپەڕی ژیرییەوە لەسەر بنەمای ئەو فەرمودەیە هەموو شتێك بونیاد دەنێن، کردوویانە بەپەیامی خودی پێغەمبەر. دوای ئەوەی پێغەمبەری خودا نەریتەکانی حەجی بە باوەڕداران ڕاگەیاند، تەنها ئەنجامدانی یەك ئەرکی تری لەسەر مابوو، ئەوەش ئەرکی (وەسیەت) و دانانی جێنشینێك بووە، نەك لەلایەن خۆیەوە، بەڵکو بە فەرمانی خودا. لێرەدا ئەم ئایەتە بۆ پێغەمبەر هاتە خوارەوە: « يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِن رَّبِّكَ * وَإِن لَّمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ * وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ* إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ (67) پێغەمبەر بە فەرمانی خودای کردو وتارێکی پێشکەشکرد کە ئەو فەرمودە بەناوبانگەی تێدایە، هەرچەندە لەگەڵ ئەوەشدا بە بەراورد لەگەڵ چەند فەرمودەیەکی بنەڕەتی ڕوونتردا، ئەمەیان پێگەیەکی لاوەکی هەیە. فەرمودەکە ئەمەیە: «عەلی کوڕی ئەبو تالیب براو ڕاسپێردراو و جێنشینی منە، ئەو لە دوای من پێشەوایە، عەلی لە دوای خودا و پێغەمبەر وەلی ئەمرتانە». بیروباوەڕی شیعە لەڕێگەی بابەتی (غەدیر)ەوە هەمووی بریتیە لە دەربڕینی ئەم فەرمودانەی خودی پێغەمبەر. دوای ئەوەش کاتێك پێغەمبەر محەمەد هەموو پەیامەکەی تەواو کرد، ئەم ئایەتە هاتە خوارەوە کە کۆتایی بە هاتنەخوارەوەی وەحی بۆ مرۆڤایەتی هێنا: « الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتْمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا ».

لەدیدگای خوێندنەوەی سوننی بۆ سەردەمی پێغەمبەرایەتی، بە هەمانشێوەش لەلای شیعەکان زانستی فەرمودە و شیکردنەوەی قورئان و مەعریفەی مێژوویی تێکەڵ کراوە، لە کاتی حەجدا نەك لە دوای حەج هەمان ئەو ئایەتە هاتووەتە خوارەوە کە کۆتایی وەحیە و هیچ پەیوەندییەکی بە عەلیەوە نییە، هەروەك فەرمودەکانی پێغەمبەر لە بارەیەوە، کە بە شێوەیەکی ڕێژەیی مشتومڕیان لەسەرە، ئاماژەیان بۆ هیچ وەسیەتێك یان ڕاسپاردەیەك نەکردووە لەبەرژەوەندی عەلی، جگە لەوەش هێمایان بۆ هیچ وەسیەتێك نەکردووە بەپێی فەرمانێکی خودایی، بەڵام بۆچوونی شیعە ئەوەی لەخۆگرتووە کە خەلیفە یەکەمینەکانی سەرەتا: ئەبوبەکر و عومەر و عوسمان، زۆردار بوون ومافی ئەوەیان نییە هیچ ئیعترافێکیان پێ بکرێت وشەرعیەتی خەلیفایەتیان ناپەسەندە و ڕەتدەکرێتەوە. لێرەوە ناوی (ڕافیزەکان) لە بەرامبەر شیعەکان بەکارهێنراوە، بێجگە لە (الزیدیە).

ئەو ڕەوتە عوسمانیەی کە لە سەدەی (2ی کۆچی/8ی زایینی)دا تەنها قەتابخانەیەکی فکری، بژاردەیی (نخبوی) بوون، تەواو لەسەر ڕێڕەوێکی پێچەوانەی (ڕافیزەکان) بەردەوام بوون و دانیان بە شەرعیەتی سێ خەلیفە یەکەمینەکانی سەرەتا هێنا، بەڵام ڕازی نەبوون دان بنێن بە شەرعیەتی خەلافەتی عەلی. ئەوان لەم ئاڕاستەیەوە لە دەرەوەی بازنەی سوننە وەستان، هەرچەندە لێیەوە نزیکبوون. یەکێك لە جیاوازییەکان ئەوەیە خۆیان ناکەن بە نیشاندەری چاکییەکانی عوسمان، بەڵکو چاکییەکانی ئەبوبەکر نیشاندەدەن و لە ڕێگەی گەشەکردنی میتامێژوویی پێغەمبەرایەتیەوە لەگەڵ عەلی بەراوردی دەکەن،

وەك ئـەوەی كەسـێتی عوسـمان لەبـەر دیـدی ئەوانـدا تـا ئاسـتێكی وا لاواز بووبێـت كـە بەعەلـی بـەراورد ناكرێـت، كـە لەگـەڵ كاتـدا پێگـەی فـراوان بـوو، یـان لەبـەر ئـەوە بـووە ئەبوبەكـر ئـەو كلیلە بـووە كەرێگەی داوە بـە دژایەتیكردنـی شـەرعیەتی عەلـەوی، ئـەوەش لەبـەر ئەوەیـە كـە (ڕافیـزەكان)كان ئەبوبەكریـان وەك سـەرچاوەی زۆرداری وێنـا دەكـرد. جێـی سەرسـوڕمانە كـە ئیشـكالیەتی چاكەخـوازی لـەلای موعتەزیلـەكان گەشـەی كـردووە، ئەوانـەی كەبـە شـێوازێكی عەقڵانـی بـە تونـدی قسـە و مشـتومڕو گفتوگۆیـان دەكـرد. موعتەزیلـەكان لـە سـەدەی دووەمـی كۆچـی لـە بـەسرە دەركەوتـن، پاشـان ڕوویانكـردە بەغـدا. بـەڵام بـەو پێیـەی كـە سـوننەگەرایی زانسـتی قسەوباسـی سیاسـیە، هێشـتا لـە شـاراوەیی و ناڕوونیـدا بـوو، بـە دووریـش نازانرێـت كـە بەپێـی ڕیزبەنـدی زەمەنـی سیسـتمی چاكەویسـتی خـۆی لـە بەرامبـەر خەلیفەكانـی ڕاشـیدی لـەو خواسـتە موعتەزیلەییـە وەرگرتبێـت، چونكـە موعتەزیلـەكان یەكەمیـن تاقـم بـوون مشـتومڕو گفتوگۆیـان كـردووە، گفتوگۆكانیشـیان سـەرەڕای پەیوەندییـان بـە سیاسـەتەوە، دەربـارەی هەوێنـی ئیـمان و كرۆكـی بیروبـاوەڕ بـوو.

كەواتـا ئایـا عەلـی لـە ئەبوبەكـر و ئەوانـەی تـر چاكتـر بـوو، یـان بـە پێچەوانـەوە؟

زۆرێـك لـەو بەسرییانـەی كـە لەڕیـزی موعتەزیلەكانـدا بـوون لـە دژی پێشخسـتنی عەلـی بـوون، چونكـە لـەو بڕوایـەدا بـوو كـە فـەزڵ و چاكەخـوازی بەگوێـرەی سیسـتمی ڕیزبەنـدی خەلافـەت بەڕێـوە دەچێـت. پێدەچێـت ئـەم ڕایـە خرایـە نـاو سـوننەی پێكهاتـوو لـەو سـەردەمەدا، بـەڵام زۆربـەی بەغدادییـەكان لەگـەڵ هەندێـك لـە بەسرییـەكان، ئاڕاسـتەیان بـەرەو پێشخسـتن و بەچاكـتر زانینـی عەلـی بـوو، چونكـە لـە سـەرووی ئەوانـی تـرەوە دایانـدەنـا. بـۆ نموونـە وەك: ئەبـی جەعفـەر ئەلئیسـكافی، دادوەر عەبدولجەبـار. ئـەوە بـووە ڕەوتێـك بـۆ نـەوە لـە دوای نـەوە گواسـترایەوە تـا گەیشـتە ئیبـن ئەبـی ئەلحەدیـد. هەرچەنـدە دامەزرێنەرانـی ئـەو مەزهەبـە: واصلـی كـوڕی عەتـا و ئەلعەلـلاف، پێیـان باشـبوو لـە ئاسـت بابەتـی پێشخسـتن و بەچاكـتر زانینـی ئەبوبەكـر یـان عومـەر یـان عەلـی هەڵوەسـتە نەكـەن، هـاوكات لەگـەڵ بڕوابوونـی دڵنیـا ومتمانەكردنیـان بـە پێشخسـتنی عەلـی بەسـەر عوسـماندا، هەمـوو ئەوانـەش لەسـەر بنەمـای بەسـەرهات و ڕابردوویـان نەبـوو، بەڵكـو دەگەڕایـەوە بـۆ پلـەو پێگەیـان لـە میتامێـژووی سـەردەمی پێغەمبەرایەتـی.

لـەم چوارچێوەیـەدا وابەسـتەیی (الجاحـظ) بـۆ عوسـمانیزم دەركـەوت، كـە موعتەزیلەیەكـی بـەسراوی و نوسـەرێكی نـاودار وخـاوەن عەقڵێكـی گشـتگیر بـوو. كتێبەكـەی دەربـارەی عوسـمانیزم دەچێتـە قاڵبـی پێشـەنگیدان بەئەبوبەكـر و پێشخسـتنی بەسـەر عەلیـدا، ئـەوەش لەلایـەن موعتەزیلەكانـی بـەسرەوە دانـی پێدانـراوە، زیاتـر لـە چوونـە نـاو قاڵبـی ناوەرۆكـی عوسـمانیزمی ڕاسـتەقینەوە بـە ئامانجـی داكۆكیكـردن لـە یـادەوەری و مـاف و چاكەكانـی عوسـمانی كـوڕی عەفـان. ئـەو بـە ناڕوونیەكـی زۆرەوە دەریخسـتووە

کەعوسمانیزم دانی بە پێشەوایەتیکردنی عەلیدا نەناوە، بێئەوەی لەو بابەتەدا ڕای تایبەتی خۆیمان پیبلێت. لە کۆتاییشدا خۆمان لەبەردەم دووبارە خوێندنەوەی میتامێژووی پێغەمبەرایەتیدا دەبینینەوە بە ئامانجی نیشاندانی چاکی ئەبوبەکر، نەوەك چاکی عوسمان بە بەراورد لەگەڵ عەلی.

گرێی نیشاندانی جیاوازییەکان لەسەر دوو بابەت دەخولێتەوە: «ئەبوبەکر چاکترین و شایستەترین کەسە بۆ پێشەوایەتی کردنی ئەم ئوممەتە»، ئەوەش لەبەر ئەوەیە کە ئیسلامبوونی لە سەرووی ئیسلامبوونی عەلیە. بە چی شتێك ئەبوبەکر بەرزتر و لەپێشترە؟ یەکەم، لەبەر ئەوەیە کە ئەبوبەکر وەك یەکەمین نێرینە بووەتە ئیسلام، لە کاتێکدا خەدیجە هاوسەری پێغەمبەر (د.خ) یەکەمین ژنە باوەڕی بە پێغەمبەر هێناوە. ڕاستە کە (الجاحظ) ئەوە باش دەزانێت کە لە بارەی عەلی وتراوە. ئەگەر گریمان عەلی لەپێش ئەبوبەکر ئیسلام بووە، بەڵام لەو کاتەدا تەنها مێرمنداڵێك بووە تەمەنی لە (7) ساڵان تێپەڕی نەکردووە، ئەمە لە کاتێکدایە سوننەکان تەمەنیان لە نێوان 9 بۆ 11 ساڵان دیاریکردووە، بەڵام شیعەکان تەمەنیان بە 13 یان 14 ساڵ دیاریکردووە. زوو ئیسلامبوونی عەلی لەو کاتەدا کە لە ماڵی پێغەمبەر بووە، هیچ فەزڵێکی نییە، چونکە بابەتەکە پەیوەستە بە ئیسلامبوونی بە شێوەیەکی ئاسایی (سروشتی)، ئیسلامبوونێك کە لەویست و ئیرادەیەکی هۆشیارانەوە نەهاتووە و هیچ بەرپرسیارێتیەکی لەسەر شان نییە. بە پێچەوانەوە، ئیسلامبوونی ئەبوبەکر خاوەنی فەزیلەتێکی باڵایە، نەك تەنها لەبەر ئەوەی لە ڕێگەی بڕیارێکی سەربەستانەوە بووە، بەڵکو لەبەر ئەوەیە ئەبوبەکر لەناو قوڕەیشدا خاوەنی پلەو پێگەیەکی کۆمەڵایەتی بوو، لەبەر ئەوەشە کە دەبوو زۆر شت لەدەستبدات، بەهۆی ئەو پلەو پایە کۆمەڵایەتیەشەوە بوو ئەبوبەکر زیاتر لە زەیدی کوڕی حاریسە و خەبابی کوڕی ئەلئەرت هەڕەشە لەسەر ژیانی هەبوو، کە دووان لە موسڵمانە پێشینەکانن، بەڵام لە ڕووی پێگەی کۆمەڵایەتیەوە لەو نزمتر بوون. دەتوانین بە ئاراستەیەکی پێچەوانە بە بەڵگەوە ڕووبەڕووی ئەمە ببینەوە، بەڵام (الجاحظ) لە هونەری بەراوردکاری ودیالیکتیکدا مامۆستا بوو، بەسەرهات وڕووداوەکان لە بۆچوونەکانیدا پشتگیری دەکەن، چونکە ئەبوبەکر لە پێناوی ڕێبازی خودا تووشی لێدان و ئەشکەنجەدان و سوکایەتی پێکردن بوو. لە سەرووی ئەوەشەوە ماڵ و سامانەکەی خستە خزمەتی ئەو ئیسلامە پڕ مەینەتی و چەوسێنراوە تازە هەڵکەوتووە، بۆ نموونە ئەبوبەکر چەندین کۆیلەی باوەڕداری لە ژنان و پیاوان ئازاد کرد، کە قوڕەیشییەکان بەخراپترین شێواز ئازارییان دەدان تاوەکو واز لە ئایینی ئیسلام بێنن، وەك بیلال.

لەژێر کاریگەری ئەبوبەکر هەریەکە لە تەڵحە و زوبێرو عەبدولڕەحمانی کوڕی عەوف و عوسمانی کوڕی عەفان بوونە ئیسلام. هەموو ماڵ و سامان و پێگەکەی خستە خزمەتی ئیسلام و پێغەمبەری ئیسلام. هەروەها لەو ماوەیەی بانگەوازی مەککیدا زۆر دەبیستین لەبارەی چەند ململانێیەکی عومەر

وزوبێـر و سـەعد لەگـەڵ بێباوەڕەنـدا، بـەڵام هیـچ شـتێك دەربـارەی عەلـی بەدیناکرێـت، کـە تـەواو لـە گۆڕەپانـی ڕوداوەکان ونـە «ئـەو خاڵـە نەخـوازراوەش سـاڵێك یـان دوو سـاڵ نەبـووە، بەڵکـو ماوەکـەی 13 سـاڵە». پاشـان کۆچکـردن بـەرەو مەدینـە دەسـتپێکرد، ئیـتر لێـرەوە ڕۆڵـی عەلـی لـە شـەڕی (بـەدر)ەوە، تەنانـەت ماوەیـەك پێشـتریش دەرکەوت. عەلـی کـوڕی ئەبـو تالیـب بەشـداری لـە هەمـوو شـەڕەکانی پێغەمبـەردا کـرد. بـەڵام ئایـا دەوترێـت جیهـادی عەلـی لـە قۆناغـی مەدینـەدا فەزڵـی زیاتـرە لـە ڕۆڵ و کاریگـەری ئەبوبەکـر لـە قۆناغـی مەککیـدا؟. (الجاحـظ) بـە نەخێـر وەڵامەداتـەوە، چونکـە موسـڵمانەکان لـە دوای کۆچکردنیـان لـە دۆخـی بەهێزیـدا بـوون، بـەڵام کاتێـك لـە ڕابـردوودا دابـڕاو بـوو، بەدەسـت چەوسـاندنەوە و ئـازار و ئەشـکەنجەوە دەیانناڵانـد. (الجاحـظ) نکۆڵـی نـاکات لـە گەشـەکردنی جەنگاوەرێتـی عەلـی لـە قۆناغـی دووەم، واتـا قۆناغـی شـەڕەکانی پێغەمبەرایەتـی، بـەڵام ئایا بەهـای قارەمانێتـی لـە جەنگدا چەنـدە؟ لـە کۆتاییـدا شـتێك نییـە شـایەنی باسـکردن بێـت. خـودی پێغەمبـەر (د.خ) تەنهـا یـەك کەسـی بـە دەسـتی خـۆی کوشـت کاتێـك هەڕەشـە لەسـەر ژیانـی هەبـوو، ئەویـش لـە شـەڕی (ئوحـود) دا بـوو. لـە بۆتـەی شـکۆمەندێتی و قارەمانێتـی جەنگەکانـدا، عەلـی بـە تەنهـا خـۆی نەبـوو، بەڵکـو شانبەشـانی ئـەو کەسـانی وەك ئیبـن ئەفـرا، ئەبـو دوجانـە و زوبێـر وجەنگاوەرانـی گـەورەی دیکـە هەبـوون. زۆری چاکـەی ئەبوبەکـر وایکـرد ببێتـە یەکـەم خەلیفـەی موسـڵمانان. (الجاحـظ) بـە شـێوازێکی بڕواپێهێنـەر بـاس لـە بوونـی ڕەوتێکـی شـیعی سـەرەتایی دەکات لـە سـەردەمی خەلافەتـی ئەبوبەکـر، ئـەوەش لەلایـەن ڕەوتـی شـیعەگەرایی درەنگهاتـوو پشتڕاسـت کراوەتـەوە، ئـەوەی کـە پەیوەنـدی بەدروشـمی (سـەلمان کردیـد و نکردیـد) ەوە هەیـە، هەروەهـا لـەو بیرۆکەیەشـدا دیـارە کـە عەلـی لـە کاتـی ڕەتکردنـەوەی بەیعەتپێدانـی بـە ئەبوبەکر پشـتیوانیی هەبـووە، بە هـاوکاری هەریەك لـە عەمـمار و ئەبـی زەڕی غەفـاری وئەلمیقـداد. لـە کاتێکـدا ئەبوبەکـر لـە سـەردەمی خۆیـدا دەسـتی بـە فتوحاتـی ئیسـلامی کـرد، بـەڵام فتوحاتـەکان بـەردەوام بـوون و هەرگیـز نەوەسـتان لـە سـەردەمی دەسـەڵاتی عەلیـدا نەبێت،کـە هەڵگیرسـێنەری فیتنـە بـوو. لـە وەڵامـی ئـەو هەڵوێسـتەی شـیعە کـە دەڵێت شـەرعیەتی خەلیفایەتـی تەنهـا لـە ڕێگـەی نزیکـی خزمایەتـی لـە (پێغەمبـەری دامەزرێنـەر) بەدەسـت دەهێنرێـت، (الجاحـظ) ڕایگەیانـدووە «خەلافـەت گەورەتریـن دەسـەڵاتەکانی دینـە، بـەو شـێوەیەش ئـەوی پەیوەنـدی بـە دینەوەیـە تەنهـا لـە ڕێگـەی دینـەوە نەبێـت بەدینایـەت، ئیمامەتی و پێشـەوایەتی کردنیـش دەبێـت پەیوەسـت بێـت بـە هەوڵـدان و کارکـردن، نـەك پەیوەسـت بـە خزمایەتـی». دواجـار (الجاحـظ) نکۆڵـی دەکات لـە وەسـیەتکردن بـۆ جێنشـینی عەلـی و پێداگـری لەسـەر ئـەوە دەکات کـە هەڵنەبـژاردن لەلایـەن پێغەمبـەرەوە بـۆ خـۆی هەڵبژاردنـە.

ئـەو کتێبـەی (الجاحـظ) کاردانـەوەی خێـرای یەکێـك لـە سـەرەمزهەبەکانی موعتەزیلـەی لـە بەغـداد لێکەوتـەوە، ئەویـش (ئەبـی جەعفـەری الاسـکافی) یـە. ئـەو پیـاوە بـە ڕەتکردنـەوەی لایەنگیرکردنـی (ڕافیـزەکان) نـاسراوە، بـە تایبەتیـش لـە دژی ئـەو گـرێ و گۆڵانـە بـوو کـە شـیعەکان لـە دژی ئەبوبەکـر بڵاوییـان دەکـرەوە. الاسـکافی بـە شەخسـی شـیعە نەبـوو، بـەڵام تەنهـا لایەنگـری عەلـی دەکـردو لـە سـەرووی هاوەڵانـی تـرەوە دایدەنـا، لەگـەڵ ئەوەشـدا باسـی شـەرعیەتی (امامـە المفضـول)ی عەلـی و گوێڕایەڵـی کردنـی کـردووە، ئەمـەش بابەتێکـە سـوننە پێشـینەکان باسـیان لێـوە کـردووە. کەواتـا الاسـکافی لایەنگـری عەلیـە وداکۆکـی لێکـردووە، بـەڵام نـەك بـە واتـا سیاسیەکەی، بەڵکـو بـە واتـای گیانـی دادپـەروەری و هاوسـەنگی کـە بـۆ ماوەیـەك دوور لـە بیروبـاوەڕی شـیعەگەرایی و تیۆرەکانـی عوسـمانیزم مایـەوە. ئـەو بـە بەڵگەهێنانەوەیەکـی عاقڵانـەی پشتبەسـتوو بـە مەعریفەیەکـی باشـی فەرمـوودە وەڵامـی (الجاحـظ) ی داوەتـەوە. الاسـکافی دەڵێـت: «هەڵەیـە بوترێـت عەلـی لـە منداڵیـەوە ئیسلام بـووە، بەڵکـو لـە تەمەنـی پێگەیشـتن و باڵقبوونیـدا چووەتـە نـاو ئیسـلام، واتـا لـە تەمەنـی 14 یـان 15 سـاڵاندا بـووە». الاسکافی بـە شێوەیەکی گشـتگیرتر ڕەخنـە لـە عوسـمانیزم دەگرێـت، بـە تایبەتیـش ڕەخنـە لـە دەمارگیـری ولادانـی (الجاحـظ) دەگرێـت. هەروەهـا دەڵێـت: «ئـەوان فـەزڵ وچاکەکانـی ئـەو پیاوەیـان کردووەتـە ئامانـج و تێکیـان هەڵشـێلاوە». دەشـڵێت: «ئێمـە نکۆڵـی لـە چاکـە و ڕابـردووی باشـی هـاوەڵان ناکەیـن و مەسـەلە دیـارەکان ناشـارینەوە، بـەڵام دژی ئەوەیـن یەکێـك لـە هـاوەڵان بـە باشـترو چاکـتر دابنرێـت لـە عەلـی، جگـە لـەوەش نکۆڵـی لـە هیچـی تـر ناکەیـن». بـەم ئاڕاسـتەیە ئەبـو جەعفـەر باسـی چاکییەکانـی عومـەر و زوبێـر و سـەعد دەکات و دانیـان پێـدا دەنێـت، بـەڵام لـە دژی (الجاحـظ) هەڵدەچێـت بەهـۆی ئـەوەی عەلـی کردووەتـە ئامانـج و لێیـداوە، تـا ئـەو ئاسـتەی نکۆڵـی لـە هەمـوو قارەمانێتیەکانـی کـردووە، هەرچەنـدە عەلـی موجاهیدێکـی گەورەیـە و یەکێکـە لـە قارەمانەکانـی ئیسـلام.

ئەبـو جەعفـەری الاسـکافی لـەو ئاسـتەدا ناوەسـتێت، بەڵکـو هەوڵـدەدات شـیکاتەوە بۆچـی عەلـی کـوڕی ئەبـو تالیـب لـە ڕووی مێژوویـیـەوە بووەتـە جێـی مشـتومڕ، یـان بۆچـی تاکـو سـەدەی (3ی کۆچـی/9ی زایینـی) کـە خـۆی تێیـدا ژیـاوە، بابەتـی عەلـی هـەر جێـی مشـتومڕ بـووە. ئـەو هەوڵدانـەی لەبـەر ئـەوە بـووە کەلەسـەری پێویسـتبوو لـەدوای مردنیـەوە گەشـە بەبـاس و ناوبانگـی بـدات و بەدرێژایـی مـاوەی سـەردەمی ئومـەوی بەسـەر گرفتـی لەبیـر کـردن و کاڵبوونـەوەی بەسـەرهاتی زاڵبێـت. لـەو سـەردەمەدا دەسـەڵات لـە دەسـتی ئومەوییەکانـدا بـوو، کـە دوژمنـی بـوون. دیـاری و بەرتیـل و بەخشـین لـەو سـەردەمەدا بەوپـەڕی سـەخاوەتەوە دەدرا بـەو کەسـانەی کـە بەسـەرهاتیان لـە بـارەی چاکەکانـی ئەبوبەکـر دەگێڕایـەوە، ئـەوە بـوو ئایدۆلۆژیـای دەوڵـەت. لەبەرامبەریشـدا، هەمـوو هەوڵێکیـان دەدا بـۆ ئـەوەی بـاس و یـادەوەری عەلـی و کوڕەکانـی خەفـە بکـەن، بەڵکـو گەیشـتنە ئـەو ئاسـتەی لەسـەر

بڵندگۆکان نەفرەتیان لێدەکرد، ئەو دۆخە بۆ ماوەی (80) ساڵ درێژەی کێشا. وەلحاڵ خەڵك لەسەر دینی پاشاکانیان بوون، تا ئەو رادەیەی کە چەندین نەوە لەسەر خراپ پیشاندانی عەلی و کەمکردنەوە لە رێزو بەهای پەروەردە کران. کاتێك عومەری کوڕی عەبدولعەزیز ویستی ئەو جنێو و پلاردانانە لە کەسێتی عەلی رابگرێت، ڕەخنەیان لێگرت و پێیاندەوت «ئەوە دەستبەرداری سوننە بووە، سوونەتی بنەماڵەی ئومەوی کەبەشێك لە شەرعیەتی دەسەڵاتەکەی لەسەر دروستبووە»، بەڵام سەرەڕای ئەو پیلان و جنێودانە ویستی خودا وابوو ناوبانگی زیاتر بکات و فەرمانی بە کوڕەکەی کرد گەشە بەو خواستەی بدات.

لە یەکێك لە نوسراوە کەم بەناوبانگەکانی (ئیبن قوتەیبە)ش ئەوجۆرە فۆرمە لە شیکردنەوە و بەرجەستەکردنی مێژوویی بەدی دەکەین. بەڵام لێرەوە بابەتەکە پەیوەندی بە بیروباوەڕێك یان بە هیچ سەلماندنێکی عەقیدەییەوە نییە، بەڵکو تەنها پەیوەندیدارە بە بەرگریکردنێکی عەقڵانی لە عەلی. کەواتا ئیبن قوتەیبە چی دەڵێت؟ رافیزەکان زیادەڕۆییان لە خۆشەویستی عەلی دەکرد و پێش ئەوانەیان دەخست کە پێغەمبەری خودا (د.خ) و ئەسحابەکانی پێشیان خستبوون، جگە لە ئیدیعاکردنیان بۆ هاوپشکی عەلی لەگەڵ پێغەمبەر (د.خ) لە پێغەمبەرایەتی وزانینی غەیب لە بارەی کورەکەی وزۆرێك لەو قسەو قسەڵۆك و مەسەلە نهێنییانەی کەبە درۆ و بێباوەڕی و زیادەڕۆییکردن لە نەزانی و گەمژەییدا کۆکرابوونەوە. جنێوو رق و کینەیان وەك ڕەفتاری خەڵکی پێشخۆیان تەماشا دەکرد و خۆیان لێ بێبەری دەکرد. ئایا نازناوی خەلیفەیان لێنەسەندەوە بە پاساوی ئەوەی کۆدەنگی لەسەر ناوهێنانی نەبوو؟ زۆرێك لە گێڕەرەوانی فەرمودەکانی پێغەمبەر بەهۆی رق لێبوونیان لە رافیزەکان، خۆیان بێدەنگ کردووە لە گێڕانەوەی ئەو فەرمودانەی باس لە فەزڵ و چاکەکانی عەلی دەکەن. دادوەری لەوەدا بەدی دێت کە زێدەڕۆیی نەکرێت نە لە خۆشویستنی و نە لەڕق لێبوونەوەی (ئەوەش مەسەلەیەکی ئایینیە)، هەروەها لەدانپێدانان بە پلەو پایەو رێزی لەلای پێغەمبەری خودا بەرجەستە دەبێت، وەك: پەروەردەی دەستی، برای، زاوای، ئەوەش لە پێناو زانینی رێزو چاکییەکانی، لە سەرووی هەموشیانەوە جیهادکردنی لەگەڵ پێغەمبەر، دواتریش دین و زانست وفەزڵی دێت. لە گۆشەیەکی دادوەرانە ودیدێکی راستگۆیانە بۆ مەسەلەکان، ئەمە بەرگریکردنێکی ئاستبەرزە لە عەلی.

ئەو زێدەڕۆییە نکۆڵیکارانەی شیعەکان لە سەردەی سێیەمی کۆچیدا چی بوون، لە کاتێکدا بوارێکی هاوبەش لەگەڵ خەڵکانی تردا هەبوو، واتا ئەوەی لە دەرەوەی ئەو پێشبینیکراو دەربارەی ئیمامەتی روحی و پشتاوپشت و لە دەرەوەی دەسەڵات و وەسیەت درووستیان کردووە؟

لە دیدگای شیعەکاندا، عەلی چاکترینی هەموو مرۆڤەکانە، بە پیاوو ژنەوە، بە دڵنیاییەوە لە دوای پێغەمبەر. هەروەها ئەو تاکە ئەمیری باوەڕدارانە

و هەموو ئەوانەی تر تەنها کەسانێکی زۆردارن.
لێرەوە لە بازنەی میتامێژوو دەردەچین، لە کاتێکدا کە ڕۆڵی یەکەمی هەیە تاوەکو بچینە ناو مێژووی خەلیفایەتیەوە، ئەو مێژووەی لە دوای سێ شکستەوە چاوخشاندنەوەی تیادا دەکرێت: شکستی عەلی لە خۆسەپاندنی لە سەرەتاوە، شکستهێنانی لەناو شورا، دواجار شکستهێنانی لە دوای کوشتنی عوسمان. لە کاتێکدا عەلی ئەو پیاوە دیارەی ئیسلام کە خاوەنی ڕابردوو بوو، لەلایەن کەسێکەوە ململانێی دەسەڵاتی لەگەڵدا دەکرێت کە یەکێك بوو لە (الطلقاو)، یەکێك لەوانەی لە دوایین ساتەکاندا بە زەبری هێز ببوو بە ئیسلام، لە لایەکی تریشەوە شەهیدکردنی کوڕەکانی بوو بە شێوەیەکی سامناك لە سایەی دەسەڵاتی ئومەوییەکان و عەباسییەکاندا وەك یەك، ئەو کوڕانەی عەلی کە بەو ئەندازەیەی کوڕی عەلی بوون، بە هامانشێوە کوڕی پێغەمبەریش بوون، بەڵام بە هەزار جۆرو شێواز کوشتیانن. ئەو نسکۆ دونیەویە گەورەیە جێگەی بەزەیی پێداهاتنەوە بوو، بەزەیی هاتنەوەیەك گەشەیکرد تا ئاستی نیمچە ئایینێکی سەربەخۆ. دەکرێت بوترێت شیعەگەرایی کەهاتە ناو ماڵباتی ئیسلام، بۆ خۆی شەرەفمەندێتی ئیسلام بوو. بەڵام ئایا لەگەڵ ئەمەشدا مێژووی سەردەمی خەلیفایەتی، هەروەك شیعەکان باسیدەکەن لەبەردەم ئەو تاقیکردنەوەیەدا بەرگە دەگرێت؟ ئەوە بونیادێکی نوێ بوو لەبەر ڕۆشنایی عەقیدە و خۆشەویستی. سەبارەت بە بەیعەتی ئەبوبەکر، کۆدەنگیەك لەسەر ئەوە هەیە کە عەلی بەیعەتپێدانی بە ئەبوبەکر تا ماوەیەك ڕەتکردۆتەوە، پێدەچێت بۆ شەش مانگ بووبێت، بەڵام لە کۆتاییدا ناچارکرا بەیعەتی پێبدات. کتێبی (الاحتجاج) کە تەبروسی نوسیویەتی پڕیەتی لە نارەزایەتییەکانی عەلی لە کاتێکدا کە بەڵگە و پاساوەکانی دەخاتە ڕوو، بە تایبەتی لەکاتی هەر گرفتێکدا کە تێیدەکەوێت و دوور دەخرێتەوە، یان بە واتایەکی تر بە مەبەستی بەرگریکردن لەخۆی دەیانخاتە ڕوو. لە کاتی ڕوداوی (سەقیفە)دا، چۆن ئەبوبەکر وعومەر توانیان سوود لە پشتیوانەکان وەربگرن بەهۆی نزیکیانەوە لە پێغەمبەری خودا لە کاتێکدا لە حساباتی خۆیاندا نزیکی و خزمایەتی ئالوبەیتیان سڕییەوە؟ کەلتوری شیعی هەوڵیداوە قەرەبووی دۆخی نێگەتیڤی عەلی بکاتەوە ،لەڕێگەی نیشاندانی چالاکیەکی بەرچاوو دیار: هەوڵیداوە پشتیوانەکان پەلکێش بکات، بەڵام ئەو هەوڵدانە زۆر درەنگوەخت بوو، پاشان هەوڵیانداوە بەنی هاشم بخەڵەتێنن لە کاتێکدا عومەر بە زۆر ناچاری کردن بەیعەت بە ئەبوبەکر بدەن. ژمارەیەك لە هاوەڵان لە دەوری عەلی کۆبوونەوە، وەك: ئوبەی، عەممار، ئەبو زەری غەفاری، خالیدی کوڕی سەعید کوڕی ئەلعاصی ئومەوی، بەڵام لە کۆتاییدا بە تەنها مایەوە و ناچار کرا بەیعەت بە ئەبوبەکر بدات.

قۆناغی دووەم: شورا

ئێستا (15) ساڵ تێپەڕیوە و عەلی بووە بە پیاوێکی پێگەیشتوو شایستەی خەلافەت، نە لە سەرچاوە سوننییەکان و نە لە سەرچاوە شیعییەکاندا، عەلی نە وەك کەسێکی خۆبەدەستەوەدەر و نە وەك کەسێك کە خۆی لەسەرووی بابەتە دونیەوییەکانەوە دەبینێت

بەرجەستە نەکراوە، بەڵام بە دیدی شیعەکان پەنای بۆ دەربڕینی ناڕەزایەتی بردووە لەلایەك، هەر لە سەرەتاوە عەلی لە نێوچاوانی نوسراوە بەگژی پەیمانشکێنان و هەڵگەڕاوە و یاخیبووەکاندا بچێتەوە، واتا دوژمنەکانی داهاتووی لە (الجمل) و (صفین) و نەهرەوان، لەلاکەی تریشەوە فەزڵ و چاکییەکانی زۆر و زەوەندە دەکات بۆ ئەوەی بەڵگەی خۆی هەڵبسەنگێنێت. لە دواییشدا هەمان شت سەبارەت بە تەڵحە و زوبێر لە کاتی شەڕی (الجمل)دا ڕویدا. کەواتا بۆچی ئەمە بە دەرچوونی لە بەرامبەر ئەبوبەکر و عومەر دابنرێت لە کاتێکدا عەلی هیچی لەو دوو هاوەڵە کەمتر نییە؟ بەڵکو بەشداربوانی شەڕی (الجمل) بە فەرمودەی خودی پێغەمبەر محەمەد نەفرەتلێکراون، ئەو بەهەشتەش کە بەڵێنیان پێدراوە، جگە لە فەرمودەیەك نەبێت کە لە سەردەمی عوسمان دانراوە هیچی تر نییە، بەو پێیە بێت ژمارەیەك لە (10) موژدەپێدراوەکانی بەهەشت دەخرێنە خوارەوەی گلکۆی دۆزەخ، لە نێوانیشیاندا تەڵحە وزوبێر، کە لەریزی بێباوەڕەکان دایاننـاون وهەر ئەوان بوون عائیشەیان ڕاکێشایە ناو پیلانە جەهەننەمیەکەیانەوە، عائیشە کە بووە قوربانی دەستی ئەوان. لە هەردوو شەڕی (الجمل) و (صفین)دا، ئوممەتی ئیسلام لە ڕێگەی عەلی لایدا و لەلایەن پێشەوایانی گەندەڵەوە سەرکردایەتی دەکرا، پیاوانێکی هەڵخەڵەتێن و ئەهلی دونیا، کە ئیسلام بە ڕاستی لەناو دڵیاندا نەچەسپیبوو: موعاویە وعەمرو، مافی عەلی لە بەدەستهێنانی خەلافەتدا زەوتکرا، ئەمە هەستێکە تاکو ئەمڕۆ لەناو ویژدانی ئیسلامیدا لەلای شیعەکان و سوننەکان پێکەوە بە گشتی ماوەتەوە و باوە. بەلای سوننەکانەوە قورسە دوای ئەو بیروباوەڕەیان بکەون کە لەڕووی فەزڵ و چاکەوە، عەلی دەخاتە دوای عوسمان. لە ڕاستیدا عەلی لەلایەن سەرجەم موسڵمانانەوە خۆشویستراوە، یان لەبەر ئەوە بووە کە شیعەگەرێتی لە دوای گوزەرکردنی بەو ناوچانەدا دیدگای خۆی بەسەر مرۆڤەکاندا سەپاندووە: لە ئەفریقیا، لە میسر و عێراق، یان لەبەر ئەوەیە کە سەرەنجامی ئەفسانەی زیندوو بە بەردەوامی عەلی کردووەتە بابەتی سەرەکی خۆی، یاخود لەبەر ئەوەیە عەلی بەهۆی نکۆڵیکردن و ڕەتدانەوەی ئازار و مەینەتی چەشتووە، لە کاتێکدا خۆشەویستی پێغەمبەر بوو. بوەیهییەکان کە شیعە بوون، سەلجەقییەکان کە سوننە بوون، هەموویان شمشێرەکانیان بە وێنەی عەلی ڕازاندبۆوە، ئەو وێنە خەیاڵیەی کە تاکو ئەم ڕۆژانەی ئێستاشمان ماوەتەوە و لەژێر شوشەدا بەرچاو دەکەوێت.

بەڵام ئەی سەبارەت بە مێژووی مێژوونوسان چی؟ پێشتر بینیمان کە مێژوونوسە کۆنەکانی وەك ئەبی مەخنەف، چەند گرتەیەکی کەم و بچوکییان لەو گوتارانە گواستۆتەوە کە ئاڕاستەی کوفەییەکان کراوە، کە بریتیە لە کۆنترین داڕشتنی وتەکانی عەلی، هەروەك چۆن هەستاون بە درووستکردنی کەسایەتی تراژیدی جیاواز لەگەڵ ئەو بابەتانەی تر کە دەربارەی عەلی بۆمانی دەگێڕنەوە. پێدەچێت عەلی کوڕی ئەبو تالیب کەلە کۆتاییەکانی ژیانیدا

بەرەو دۆخێکی پڕ تاڵی و بێزاری و ناخۆشی هەڵخلیسکابێت، بەڵام هەموو ڕوداوەکان پێماندەڵێت کە ویستێکی هۆشیارانە هەبووە بۆ ئەوەی عەلی وەکو کەسایەتیەکی زۆر توند پیشان بدرێت، ئەوەش ڕەنگدانەوەی لەسەر پەیوەندییەکانی بەکوفە و بە تایبەتی لەسەر ئەو پەیوەندییە ناچونیەکیانە هەبووە کە کوفە لە دواییدا درووستی کردووە، واتا لەگەڵ سەرهەڵدانی شیعەگەرایی یەکەمدا بەرلەوەی بە شێوەیەکی گشتی (لە سەدەی 3ی کۆچی/9ی زایینی)وە خۆی ڕادەستی داچۆڕاندنی کلاسیکی و درەنگوەختی شیعی بکات، بەڵام ئەوە زیاتر دەچێتە خانەی بونیاتی کەسایەتی عەلی کە لەگەڵ هاتنی سەردەمی عەباسیدا گەشایەوە، بەڵام نەك عەلی شیعە عەقیدەییەکان، بەڵکو ئەو عەلیەی مێژوونوسانی لایەنگری شیعەگەرایی بەشێوەیەکی گشتی وێنایان کردووە. ئەم عەلیە دونیای سەرقاڵکرد، چونکە هەموو سەردەمەکان پێشەنگێتی کەسایەتی ئەوییان خستە پێشەوە. ئیسلامی کلاسیکی عەلی وەك زانست ودادوەر و دادپەروەری ناوزەد کردووە، ئیسلامی پارا کلاسیکی و سۆفیگەریش خوداپەرستی وخەسڵەتی جەنگیی و بەهێزی جەستەیی ڕەهای عەلی پیشاندەدەن، کە خەڵکی بە گشتی کەوتبوونە ژێر کاریگەرێتیەوە. لە کۆتاییشدا ئیسلامی مۆدێرن تیشکی خستۆتە سەر دادپەروەری و یەکسانی لە کەسێتی عەلیدا. لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا، نەك تەنها لەلای لایەنگرانی شیعە، چەندین سەرچاوەی کۆن دەبینینەوە بۆ نموونە لای ئیبن سەعد.

ئاشکرایە کەهەموو ئەم باسانە لەسەر بنەمایەکی بۆش درووست نەبووە، چونکە عەلی پیاوێکی زانا، دادوەرێکی پلە یەك بووە وعومەر ڕاوێژی پێکردووە، هەروەك پیاوێکی ئازا و جەنگاوەرێکی گەورە و جەربەزەی ڕاستەقینە و خوداپەرست و باوەڕدارێکی گەورە بوو، بەڵام بەگەورە بینینی فەزڵ وچاکییەکانی عەلی سوودی بۆمان هەیە، تەنانەت تا ئاستی تێپەڕاندنی عەقیدەی شیعەگەراییش، تاوەکو نموونەیەك بۆ دیین وشارستانیەت لەودا وێنا بکەین، وەکو قارەمانێکی عەقیدە، زانست، دادپەروەری و جەنگ. لە دیدی ئەندێشەی بیری بەکۆمەڵەوە، عەلی یەکێکە لەو نیشانە گەورانە، چونکە بەربەرەکانێی سەردەم و قۆناغەکانی داڕوخانی کرد کە شارستانیەتی ئیسلامی پێیاندا تێپەڕی. عەلی خاڵی لەسەر وەستان و پەناگەی ئێش ئازارەکانی ژیانی ئاسایی بوو، کە شانبەشانی ژیانی پێغەمبەر باسدەکرێت. ئەمە سەرکەوتنێکی سەرسوڕەێنی ئەو پیاوەیە لە دوای کۆچکردنی، چونکە پاش (14) سەدە لە مێژوو هەموو دوژمنەکانی هاڕی. گرنگە ئەوە بزانین چۆن ئەم پرسە لە ناو زانایاندا بەرجەستە بووە. لە سەدەی 4ی کۆچی و لە ترۆپکی قۆناغی دەسەڵاتی شیعی بوەیهییەکاندا، (الشریف الرضی) کە یەکێکە لە شاعیرەکانی ئەو سەردەمە و کوڕی گەورەی تالیبیەکانە، لەژێر ناوی (نهج البلاغە)دا وتارو وتە قسە بەنرخەکانی عەلی کۆکردەوە، کتێبی (نهج البلاغە) بە گشتی لەچەندین سەرچاوەوە کۆکراوەتەوە، کە بلیمەتیەکی وتاربێژیی نائاسایی بە

عەلی دەبەحشێت، بەڵام لە ڕاستیدا هێما وفۆڕمی سەرقاڵکردنی نەوەکانی لە خۆیدا هەڵگرتووە بۆ ئەوەی زمانێکی عەرەبی ڕەوان و پاراو پێشکەش بکات. پێموایە شتێك لەم بابەتە پەیوەندی بە خودی ئیمام عەلیەوە نییە، بەڵام ئەو سۆزەی بەرامبەر ئەو پیاوە پیشاندراوە بۆ ئەوەیە بەرگێکی فکری بەبەردا بکرێت، بە جۆرێك کە تا ئێستاش یەکێکە لە جوانترین و باشترین دەرهاویشتەکانی کەلتور وخوداپەرستی کۆمەڵگەی عەرەبی. ئەو زیادکردنە فکری و چاکسازیە ئاکارییەی بۆ ڕابردووی پیاوێکی خاوەن کردار وکار، لەکۆتاییدا دەربڕی ئیسلامی کلاسیکیە، کە ئیبن ئەبی ئەلحەدید لە شیکردنەوە گەورەکەیدا وەك قۆناغێکی پڕ تراژیدیا و بێهیواییدا بە شێوازێکی هونەریانە بەرجەستەی کردووە. کەواتا عەلی خاوەنی زانستی خودایی، فیقە و شەرع، شیکردنەوە و لێکدانەوەی قورئان، زاهیدی و سۆفیگەری و جوانی وبڵندی زمانەوانیە. ئەو دامەزرێنەری زانستی ئیسلامیە بە هەموو لقەکانیەوە، کە لە چوارچێوە و فۆرمی یەکەمیدا کۆیکردۆتەوە. پێگەی عەلی لەڕێگەی ئەو بەها بەردەوامانەوە کە بەرجەستەی کردوون و قۆناغ دوای قۆناغ گەیشتووەتە نەوەکان لە کۆسپ وڕێگرییەکانی سیاسەت بەرزترە. تاکو ئەمڕۆش، تەها حسێن بە دوورو درێژی باسی یەکسانی عەلی و هەستکردنی قووڵی بە دادپەروەری کردووە و بە بۆچوونی هەندێك پێش نمونەکەی دیکەی ئیسلام (عومەری کوڕی خەتاب) کەوتۆتەوە.

لەسەر ئەم بنەمایە، عەلی لەدوای مردنیەوە ژیانێکی زۆر درێژی هەبووە، کە پێش هەر شتێك پشتی بەو تایبەتمەندیە دینی و ئاکاری و فکریانە بەستووە کە خراونەتە پاڵی، کە بووەتە بناغەیەکی ڕاستەقینە بۆمانەوە و گفتوگۆکردن لەگەڵ مرۆڤ. جێگەی سەرسوڕمانە تەنانەت لە سەردەمی کۆنیشدا و لەکاتی سەرەمەرگیدا، وەسیەتێکی دینی پاك و بێگەری شایستە بە زمانیدا هاتووە، کاتێك جگە لە باوەڕ، قورئان و نوێژ، باسی هیچ شتێکی تر ناکات، ئەمەش پێش داڕشتنە شیعییەکان بووە دەربارەی کەسایەتی عەلی. لەو ساتەوە وەك ئەوە وابوو کە جگە لە قووڵی و ڕۆچوونی دینی عەلی، ئەو قووڵیە بارگاویە بە پەیوەندی بەهێزو پتەوی لەگەڵ پێغەمبەری خودا، هیچ شتێکی تر نەمابوو.

سەرچاوە:

کتێبی: الفتنة جدلية الدين والسياسة في الإسلام المبكر دهشام جعيط.